

ՎԱՂՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՌՅԱԿԸ

(Ուլքե՞ր են Բուդինի հավաքածուի ընծայական թիթեղին պատկերված աստվածները)

Բուդինի մասնավոր հավաքածուի (ԺՆԸ) քննարկման առարկա ընծայական թիթեղը մասն էր կազմում շուրջ 2 հազարի հասնող տարբեր իրերից բաղկացած ուրարտական այն գանձի, որը հայտնաբերվել էր Վանի նահանգի Գիյիմլի (Հիրկանիս) բնակավայրի մոտ գտնվող Մերքար թեփե բարձունքից, բայց վաճառքի հանվելով ցրվել էր աշխարհի տարբեր թանգարաններում: Զննության առարկա թիթեղը ունի 9.9սմ բարձրություն և 9.1 սմ լայնություն, ներկայացնում է աստվածների, մարդկանց ու ցուլի պատկերներ և ունի մեհենագիր արձանագրություն:¹ Թիթեղն հրատարակած Ռ. Գ. Բարնեթի կարծիքով, աստվածներից առաջինը (ձախակողմյանը) Խաղին է:² Ս. Հմայակյանը առարկում է նրան հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Գահը, որի վրա նստած է նա, դրված է կքանստած ցուլի կռնակին, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այստեղ ներկայացված է Թեյշեբան»:³ Ռ. Բարնեթի կարծիքը պաշտպանում է Ա. Վայմանը, իսկ Ս. Հմայակյանի կարծիքը Ա. Մովսիսյանը:⁴

Մեր կարծիքով, գահին բազմած աստվածը Խաղին չէ, որը ուրարտական պատկերագրության մեջ ներկայացվում է սովորաբար առյուծի վրա կանգնած վիճակում, բայց նաև Թեյշեբան չէ: Գահակալ աստծու գահի պատվանդանի ցլակերպությունը չի կարող փաստարկ ծառայել նրան Թեյշեբան համարելու օգտին, որովհետև այդ ծնկածալ հեզ կենդանին ամպրոպային և մարտական ցուլ չէ: Ըստ երևույթին, նա եզ է՝ տիեզերքի հենարանը (գահի պատվանդան/տիեզերքի հենարան): Խոր հնադարից եկող հավատալիքների համաձայն, տիեզերքը վերևից ներքև դասավորությամբ ուներ երեք գոտիներ: Եթե դրանք մտովի տեղադրենք թիթեղի վրա, ապա կպարզվի, որ գահակալ աստծու գահի ցլակերպ պատվանդանը համապատասխանում է ընդերքին, թագով գլուխը՝ երկնքին (բարձր է ավելի, քան մյուսների գլուխները), իսկ մարմինն ու գահը՝ երկրին: Առասպելաբանական մտածողությամբ հենց արևն է, որ լինում է թե՛ ընդերքում (ծովածին արևը «ի գիշերի ընդ երկրա դառնայ»),⁵ թե՛ երկնքում, թե՛ երկրի վրա (արևածագին և մայրամուտին), դառնալով կապակցող օղակը եռահարկ տիեզերքի երեք գոտիների: Հիշենք արևային Վահագնին ձուլված օրհներգի սկիզբը՝ «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր եւ ծովն ծիրանի»,⁶ որտեղ «ծիրանի ծով» //ընդերք (ստորին գոտի):⁷ Թիթեղին պատկերված եզան տիեզերքի հենարանը համարվելու հանգամանքը հաստատվում է այդ էակի վերաբերյալ գոյություն ունեցած հայ ժողովրդական հավատալիքների միջոցով: «Հողագունդը ժողովրդի կարծիքով, մի կլոր բան է, մի կարմիր եզի եղջյուրին անշարժ կանգնած»:⁸ Եթե Չավախքի հայերը այդպես էին կարծում, ապա Վարանդայի (Արցախում) հայերն էլ հավատում էին, թե «Գետնի տակ կա մի եզ, պոչը դրած մեջքին, երբ շարժում է պոչը և խփում գետնին, երկրաշարժ է լինում»:⁹ Հիշենք նաև «գետին» պատասխան ակնկալող հանելուկը. «Գոմշի կաշի, /Ոչ կհալի ոչ

¹ R. Barnett, *The hieroglyphic writing of Urartu, "Anatolian Studies presented to H.G. Güterbock", Istanbul, 1974, p.43-55.*

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը (այսուհետև՝ ՎԹՊԿ), Եր., 1994, էջ 112, ծան. 97:

⁴ Ա. Մովսիսյան, Վանի թագավորության մեհենագրերը (այսուհետև՝ ՎԹՄ), «Հանդես անսորեայ», Վիեննա, 1996, թիվ 1-12, էջ 378-379, Նույնի, Հայկական մեհենագրություն (այսուհետև՝ ՀՄ), Եր., 2003, էջ 94, ծան 147:

⁵ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար (այսուհետև Շիրակացի), Եր., 1940, էջ 84:

⁶ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի (այսուհետև՝ Խորենացի), Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. լա:

⁷ Մ. Պետրոսյան, «Վահագնի երգի» արքայադրամների վերականգնման և վերծանման փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, թիվ 4, էջ 85-87:

⁸ Ե. Լալայան, Երկեր, հ.1, Եր., 1983, էջ 240:

⁹ Նույն տեղում, հ. 2, Եր., 1988, էջ 176:

կմաշի»:¹⁰ Ուրեմն, գահին պատվանդան ծառայող եզր վկայությունն է լինելու գահակալ աստծու նաև ընդերքի վրա ունեցած իշխանության, այնպես, ինչպես թագը խորհրդանշում է նրա երկնային, իսկ գահը՝ նրա երկրային իշխանությունը:

Գահակալ աստծու արևային բնույթի վկան են նաև նրա ձեռքի երեք փետուրները (որանք հասկեր չեն): «3»-ը Արևին և Արևաստվածներին խորհրդանշող թիվ է,¹¹ իսկ թռչունը, ուրեմն, նրան փոխարինող փետուրը ևս, նախ և առաջ առնչվում է նրանց: Օրինակ, «փետուր» նշանակող հնդեվրոպական արմատից են ծագում ինչպես հայ. *թիռ, թռչել, թռչուն* բառերը, այնպես էլ հուն. *πτερόν* «փետուր, թռչունի թև», հին. հնդ. *patarā-* «թռչող, թռչուն», լատին. *acci-piter* «բազե» (<<սրաթռիչ») բառերը և այլն:¹²



Արժե նաև հիշել մեր հեքիաթների այն կախարդական թռչուններին, որոնց թողած փետուրների միջոցով էր հեքիաթային հերոսը կանչում նրանց՝ իրագործելով անկարելին:¹³ «Արև» /«3»/ «թռչուն» հասկացությունների փոխադարձ առասպելաբանական կապը լավագույնս բացահայտված է արցախահայերի (Վարանդա) հետևյալ հավատալիքում: Ըստ նրանց, «երկնքում կա երեք թռչուն: Երբ նրանցից առաջինը ձայն է հանում, բացվում է առավոտը, երկրորդի ձայն հանելիս դառնում է կեսօր, իսկ երբ երրորդ թռչունն է ձայնում, մութը պատում է աշխարհը»:¹⁴ Երեք թռչունների, երեք փետուրների և արևի ցերեկային ընթացքի առասպելաբանական փոխադարձ կապը անդրադարձն է արևի երկնակամարային երեք հիմնադիրների՝ առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան: Ի դեպ, հին Եգիպտոսում այս երեք հիմնադիրների պատճառով արևը առավոտյան կոչվում էր Khepri (Hepri), միջօրեին՝ Re°(Ra), իսկ երեկոյան՝ Atum:¹⁵

¹⁰ Մ. Հ ա ղ թ յ յ յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 18:

¹¹ Մ. Պ ե տ ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 78-79:

¹² Հ. Ա ճ ա ղ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան(այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ.2,Եր.,1973,էջ 184-185:

¹³ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ.1, Եր., 1959, էջ 260, 262, 305, 310, հ. 2, Եր., 1959, էջ 72, հ. 3, Եր., 1962, էջ 88 - 89, 90, 94 և այլն:

¹⁴ Ե. Լ ա ղ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 175:

¹⁵ В. Т о п о р о в, Несколько параллелей к одной древнеегипетской мифологеме, "Древний Восток", 2, М., 1980, стр. 81, пр. 25; Р. Рубинштейн, "Мифы народов мира", т. 2, М., 1988, стр. 358.

Նույնպիսի տարբերակում, գուցե թե, իրականացվել էր նաև հայ հեթանոսական դիցաբանի արևային բնույթի երեք աստվածների՝ Վահագնի, Միհրի և Տիրի (Տիր) միջև: Այս տեսանկյունից է հասկանալի դառնում նրանց նույնացումը մերթ Ապոլոնի, մերթ Հելիոսի հետ:

Որ ցլակերպ պատվանդանով գահին բազմած և երկրպագություն ընդունող աստվածը գերագույն աստված է՝ կասկած չի կարող: Իսկ որ նա արևային բնույթի աստվածություն է, վկայում են նաև ներքոհիշյալ փաստերը: Ընծայական թիթեղին պատկերված գաղափարանշաններից ամենամեծն ու ցայտունը նրա վերնամասին պատկերված արևի թևավոր սկավառակն է՝ ուրարտական Արևաստծու (^DUTU, ^DŠiuni) հայտնի խորհրդանշանը: Բացի դրանից, երկնային այս գահակալի թագն ավարտվում է մեծ օղակով, որը բուն թագին միացված է երկու ավելի փոքր օղակների միջոցով: Մեծ օղակն, անկասկած, խորհրդանշում է արևը, իսկ փոքր օղակները՝ Արևի ուղեկից Արուսյակ (Վեներա) մոլորակի երկու դրսևորումներն հանդիսացող Լուսաբերն ու Գիշերավարը:¹⁶ Արտաշիսյան արքայից արքաների թագի կենտրոնում պատկերված ութճառագայթանի լուսատուն արևն է՝ աշխարհի ութ կողմերին (չորս հիմնական և չորս երկրորդական) լույս ու ջերմություն հղողը: Իսկ նրան աջից ու ձախից ուղեկցող մեկական թռչունները խորհրդանշում են Լուսաբերի (աջից) և Գիշերավարի (ձախից): Ուրարտական արևի աստված Շիվիհիի գուգակիցը Արուսյակի անձնավորում Տուշպուեան էր, որը երբ պատկերվում էր թռչնամարմին՝ երբեմն կանացի ոչ թե մեկ, այլ երկու գլուխներով, մեջքին ունենում էր արևը խորհրդանշող օղակ (տես՝ ուրարտական պաշտամունքային կաթսաների եզրերին զետեղված արձանիկները):¹⁷ Վանում գրի առնված և «արեգակ» պատասխանն ակնկալող հանելուկը՝ «Խավքըն ընցավ էրկնուց, /Ոսկի լական (կլոր օղ) կեր կտուց»,¹⁸ նույնպես օղակի տեսքով խորհրդանշանի արևային բնույթի մասին է խոսում:

Գահին բազմած գերագույն աստծու արևի անձնավորում աստված լինելու հանգամանքը բխում է նաև վաղ Ուրարտուի գերագույն աստվածը հենց Արևաստված լինելու իրողությունից:¹⁹ Հայտնի է, որ մ.թ.ա. IX դ. վերջին Իշպուիհի արքայի (մ.թ.ա. 825-810 թթ.) կիրառած կրոնական բարեփոխումից հետո էլ Ուրարտուի սրբազան ամիսն համարվում էր «Արևաստծու ամիսը» (^DUTU ITU), որովհետև աստվածներին, սրբություններին և սրբավայրերին մատուցվող զոհաբերություններն ու տոնակատարությունները նախատեսված էին այդ ամսի համար:²⁰ Հիմնավոր է այն ենթադրությունը, թե դա այն նույն ամիսն է, որը մեր հին տոմարում կրում էր *Արեգ* անունը:²¹ Ընդ որում, *Արեգ* էր կոչվում նաև այդ տոմարի յուրաքանչյուր ամսի առաջին օրը, ուրեմն, նաև յուրաքանչյուր տարվա *առաջին* օրը: Ի նկատի առնենք նաև, որ ուրարտական թագավորության կրոնական կենտրոնը՝ նրա մայրաքաղաք Դաթրա-ն (Տոսպ, Վան), նաև Արևաստծու՝ պաշտամունքի կենտրոնն էր, երբ հետագա գերագույն աստված Խալդիի պաշտամունքի կենտրոնը գտնվում էր Ուրարտուից դուրս՝ Իշպուիհիի օրոք նրան հպատակված Մուծաժիրի փոքր թագավորությունում:²² Ընդ որում, Ուրարտուին հպատակվելուց առաջ Մուծաժիրը մ.թ.ա. 828 կամ 827թ. նվաճվել էր Սալմանասար III-ի

¹⁶ Ս. Պետրոսյան, *Գյումրիի պեղածո գոտու բեկորի զարդանախշերի շուրջ*, ԸՊՄԺ հանրապետական առաջին գիտաժողով զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 30-32:

¹⁷ Б. П и о т р о в с к и й, Искусство Урарту: VIII-VII вв. до.н.э, Л., 1962, стр.57-58.

¹⁸ Հայ ժողովրդական հանելուկներ, ..., էջ 3:

¹⁹ Ս. Պետրոսյան, *Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ*, Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվան պետ.մանկ. ինստիտուտի գիտ. աշխատությունների ժողովածու(երեք հատորով), 2, Գյումրի, 1994, էջ 226-231: Նույնի, *Այնիմու քաղաքի և Արևաստծու դերը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ*, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտ. աշխատություններ», Գյումրի, 2004, էջ 10-18:

²⁰ Г. М е л и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), М., 1960, №. 27: «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», հ.1, Եր., 1981, էջ 45 և 47, ծան. 1:

²¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», հ.1, էջ 47, ծան. 1:

²² И. Д в я к о н о в, Ассирио-вавилонские источники об истории Урарту, "Вестник древней истории", 1951, № 2,3,4, № 49; УКН, №19; ՎԹՊԿ, էջ 73:

ասորեստանյան բանակի կողմից:²³ Վան քաղաքից հյուսիս-արևելք գտնվող Անձավ (այժմ՝ Անգաֆ) նախկինում հայաբնակ գյուղի²⁴ բերդի ավերակներից հայտնաբերվել է նաև մ.թ.ա. IX դ. վերջով թվագրվող ուրարտական վահանի մի բեկոր: Այստեղ ներկայացված են իրական և երևակայական կենդանիների վրա կանգնած ուրարտական մի շարք աստվածներ, որոնք օգնության են շտապում թշնամու դեմ մարտնչող ուրարտական բանակին: Նրանց առաջնորդում է հետիոտն մի աստված, որին հետևում է առյուծի վրա կանգնած աստվածը, իսկ սրան՝ ցուլի վրա կանգնած աստվածը և այլն:²⁵ Մրանցից առաջինը Խալդին լինել չի կարող, այնպես ինչպես երկրորդը՝ առյուծի վրա կանգնած աստվածը Թեյշեբան չէ, իսկ երրորդը ցուլի վրա կանգնածը Շիվինին չէ: Վահանին պատկերված աստվածների առաջնորդի՝ հետիոտն մարտիկի, Արևաստված լինելու մասին են խոսում հետևյալ փաստերը: 1) Սկավառակաձև վահանները խորհրդանշում են հենց արևը, ուստի նախնադարից սկսած Հայաստանում «վահաններ թաղելու սովորություն չի եղել»:²⁶ 2) Անձավի վահանին պատկերված իրական ու երևակայական կենդանիների վրայի աստվածությունների շարժման ուղղությունը կրկնում է արեգակի երկնականարային շարժման ուղղությունը՝ ձախից աջ: 3) Նրանց առաջնորդը ամբողջովին հրեղեն է՝ մարմնի վերնամասով բոցեղեն շրջանակի մեջ, իսկ դա արևի խորհրդանշան է: 4) Նրա աջ ձեռքին բոցարձակ նետ է, իսկ ձախ ձեռքին աղեղ, որից արձակված նույնպիսի նետը հասել է կռվողներին: Հայտնի է, որ աղեղնավոր-նետածիգներ էին նախ և առաջ արևի աստվածները («նետ» // «արևի ճառագայթ»): Երբ ի նկատի ենք առնում նախնական նետերի եղեգնյա լինելու հանգամանքը, ապա պատահական չի թվում հետիոտն, աղեղնավոր-նետածիգ, հրեղեն այս աստծու և հետիոտն, աղեղնավոր-նետածիգ, «խայտակն» ու «գաջագանգուր» Հայկի,²⁷ ինչպես նաև «խարտեաշ պատանեկիկ», «ժուր հեր», «բոց մօրուս» ունեցող եղեգնածին Վահագնի²⁸ կերպարների միջև առկա զուգահեռները («եղեգն»>«նետ» հմմտ. հ.-ե. *nedo-«եղեգն»>հին. հնդկ. nada- պահլ. nad, nai, պարս. nāy, nay «եղեգն», իսկ հայ. նետ «աղեղով արձակելու սլաք, փքին»):²⁹

Վաղ Ուրարտում պետական դիցարանը գլխավորած Արևի աստծուց հետո, երկրորդ տեղում լինելու էր Ամարոսի աստվածը, ինչպես էր, օրինակ, նաև Խեթական թագավորությունում: Խեթերեն սեպագիր տեքստերից մեկում արքան ասում է. «Ինձ՝ արքայիս, երկիրը և իմ տիրապետությունը հանձնել են աստվածները՝ Արևի աստվածը և Ամարոսի աստվածը»:³⁰ Իշյուիհիի բարեփոխումից հետո էլ ուրարտական Ամարոսի աստվածը (^DIM, ^DTeišeba) շարունակում էր դիցարանում հաստատուն կերպով զբաղեցնել երկրորդ տեղը:³¹ Ուրեմն, պատահաբար չէ, որ հայոց հին տոմարի երկրորդ օրը՝ Արեգ օրվան հաջորդողը, կոչվում էր Հրատն/Հրանտ/Հրանդ: Այս անվան արմատը հնդեվրոպական ծագումով հուր բառն է (-ատ և -անդ վերջածանցներ են), իսկ անունն ինքը նույնական է Հրատ «Մարս» մոլորակի անվան հետ:³² Հավանաբար, արևային և ամարոսային աստվածությունների իրարահաջորդ տոների հիշատակի հետ գործ ունենք ոչ պակաս ուշագրավ հետևյալ դեպքում: Խարբերում անգամ XIX դ. վերջին Տյառնընդառաջի հաջորդ օրը կոչվում էր *q^dadāq* «կայծակ»,³³ երբ հայտնի է, որ Տյառնընդառաջի քրիստոնեական տոնին իր տեղը զիջած հեթանոսական տոնը ձոն-

²³ Н. А р у т ю н я н, *Бнайнили (Урарту), Ер., 1970, стр.130-131: ՎԹՊԿ, էջ 73:*

²⁴ Ա - Գ ռ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Եր., 1912, էջ 35: Թ. Հակոբյան, *Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, Եր., 1986, էջ 279:*

²⁵ O. B e l l i, *The Anzaf fortresses and the gods of Urartu, Istanbul, 2000, p. 37-41.*

²⁶ Խ. Մ ա մ ու ե լ յ ա ն, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 2, Եր., 1941, էջ 74:

²⁷ Խ ո ռ ե ն ա գ ի, Ա, ժա:

²⁸ Նույն տեղում, Ա, լա:

²⁹ ՀԱԲ, հ. 3, Եր., 1977, էջ 442:

³⁰ *Keilschriftkunden aus Boghazköi, Hf.1-30, Berlin, 1923-1939, XXIX, 1, I, 17-18.*

³¹ ԿԿԻ, № 27 և այլն:

³² Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1946, էջ 108: Է. Աղայան, *Անձարկներ հայոց տոմարների պատմության, Եր., 1986, էջ 77:*

³³ ՀԱԲ, հ. 2, էջ 507:

ված է Տիր/Տիր աստծուն, որի անունից էլ ծագում է այդ տոնի ժողովրդական անվան *տրնդեզ, տերնդեզ, տրնտաս* և այլ տարբերակները: Իսկ որ Տիրը եղել է արևային բնության աստվածություն, բացահայտվում է հելլենիզմի դարաշրջանում նրա և Ապոլոնի նույնացված լինելու հանգամանքից:³⁴

Ուշագրավ է, որ հայ հին ավանդազրույցներում Մասիս լեռան անձնավորում և անվանադիր Ամասիան նրա լանջին երկու բնակավայր էր կառուցել և ժառանգություն թողել իր որդիներ Փառոխին (դրանցից արևելյանը) և Յուլակին (դրանցից արևմտյանը):³⁵ Մրանցից առաջինն հիշատակված Փառոխը թե՛ իր «արևելյան» նստավայրով, թե՛ իր անվան ստուգաբանությամբ բացահայտում է իր արևային բնույթը, իսկ Յուլակը ամպրոպային է թե՛ իր «արևմտյան» նստավայրով, թե՛ իր անվան ստուգաբանությամբ: *Փառոխ* <*Փառ-ոխ*, որտեղ *Փառ* նշանակում է «փայլ», որից՝ կրկնությամբ *փառփառ* «զեղեցիկ և վառվռուն աչքերը ունեցող»,³⁶ իսկ *-ոխ*-ը հենց «աչք» է նշանակում, որով հենտև նրա արմատակից *ոխ* «քեն, վրեժ» բառը ծագած է համարվում հ. -ե *ok³⁷ - «տեսնել» նախաձևից:³⁷ Ըստ այսմ, *Փառոխ*-ը արմատակիցը լինելով *փառփառ*-ի, նաև նույնն է նշանակում: *Յուլակ* <*ցուլ-ակ* անունը նշանակում է «ցուլացող ակ» և իմաստային զուգահեռն է *կայծակն* (<կայծ-ակն) բառի (հմմտ. նաև *փայլակն* <*փայլ-ակն*, որտեղ *-ակն* «աչք»):³⁸ Ընդ որում, ավանդազրույցի Յուլակը կրում է *կայտաս* մակդիրը, իսկ *կայտաս* <*կայտ-աս*, որտեղ *կայտ*/*կայծ*³⁹ հմմտ. աղտ//աղծ, բուտ//բոյծ (բուել//բուծել), մուտք//մուծ-ել և այլն,⁴⁰ իսկ *-աս*-ը վերջածանց է (հմմտ. *պայծ-աս*, *խանձ-աս*, *խոչ-աս*):⁴¹

Յուլակի ամպրոպային էության վերհուշն է, ըստ երևույթին, պահել ժողովրդական «Յուլակ ջան, ցուլ տու, գնա» պարերգը, որն սկսվում է «Ամայի մեջ լորիկ թռավ» նախադասությամբ:⁴² Մրբ. Լիսիցյանի գրառած յոթ քառատող ունեցող այս պարերգանակի տարբերակի քառատողերից յուրաքանչյուրի երկրորդ տողը կրկներգ է՝ «Յուլակ ջան, ցուլ տու, գնա»:⁴³ Իսկ *ցուլ տալ*/*ցուլալ* նշանակում է «շողալ», «փայլել», «ույսի ճառագայթների թռչելը, պեծպեծին տալը» և այլն, նաև «պարի մեջ սահելով երթալը»:⁴⁴ Նույն *ցուլ* արմատից կրկնությամբ ունենք *ցուլցուլալ*, որը նշանակում է «ցուլալ», «շարունակ կամ այս ու այնտեղ ցուլալ, փայլիլել» և *ցուլքալ* «սուր և ծակող ցավ զգացվել»:⁴⁵ Ինչպես տեսնում ենք, բերված բացատրությունների ամբողջությունը վերաբերում է նախ և առաջ կայծակին: Ի դեպ, «Յուլակ ջան», «Յուլակի» կոչված ժողովրդական պարերգանակների պարի շարժումները բնորոշ են վերվերի տեսակին և, ըստ Մրբ. Լիսիցյանի, հիշեցնում են կրակից թռչկոտող կայծեր, բոցի արձակումներ:⁴⁶

Ընծայական քիթեղին Արևաստծուց հետո՝ նրա դիմաց, պատկերված առաջին աստվածը Ամպրոպի աստված լինելու մասին է խոսում նաև նրա գլխավերևին պատկերված «աչքի տեսք ունեցող» գաղափարանշանը,⁴⁷ որը ամպրոպի աստծու (ՊԻՄ, ՊԵԻՅԵԲԱ) խորհրդանշանն է՝ նրա «կայծակն աչքը»: Ինչպես տեսանք, հայերեն *կայծակն* (<կայծ-ակն) և *փայլակն* (<փայլ-ակն) բառերի երկրորդ բաղադրիչները հենց «ակն, աչք» են նշանակում, իսկ կայծակի անձնավորում ոգին «հայերի մեջ կոչվում է *Հրաչք*... Սակայն դա օդերևութական կենդանակերպ ոգի չէ, այլ ամպրոպային մար-

³⁴ Գ. Ս ա ռ զ ա յ ա ն, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 37,43:

³⁵ *Խ ո ռ ե ն ա գ ի*, Ա, ժր:

³⁶ ՀԱԲ, հ. 4, Եր., 1979, էջ 491:

³⁷ Գ. Դ Ջ ա յ կ յ ա ն, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, Եր., 1967, стр.122, 271.

³⁸ Ա. Մ Ե Յ Ե, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, Եր., 1978, էջ 210-211:

³⁹ *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. 2, Եր., 1975, էջ 87:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ.1, Եր., 1971, էջ 132, 487: Բ. Դ Ջ ա յ կ յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 302-303:

⁴¹ *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. 2, էջ 87:

⁴² Երզարան, կազմեց Վ. Սամվելյան, Եր., 1949, էջ 334:

⁴³ С. Л и с и ц и а н, *Старинные пляски и театральные представления армянского народа*, т. 1, Եր., 1958, стр. 556-557.

⁴⁴ Ստ. Մ ա լ խ ա յ ա ն, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ. 4, Եր., 1945, էջ 468:

⁴⁵ Նույնը:

⁴⁶ С. Л и с и ц и а н, *Նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 321, 322:

⁴⁷ ՎԹՄ, էջ 389, ՀՄ, էջ 122:

դակերպ ոգի՝ հրեղեն աչքերով: Նա հայտնվում է երբեմն իր հրացայտ աչքերով, որ կայծակ է նշանակում, այրում է այն ամենը, ինչ հանդիպում է և ապա անհետանում: Հրաչք է համարվում նաև Ծովյանը կամ Ծովինարը... Ամպրոպային մութ գիշերներին նա հանկարծ գլուխը հանում է ամպերի տակից և նայում ցած, այն ժամանակ փայլատակում է կամ *Ծովյանը խաղում է ամպերի վրա*», - գրում է Մ.Արեղյանը:⁴⁸

Ամպրոպի աստծու «կայծակն աչքի» մասին պատկերացման արձագանքն ենք տեսնում Երվանդ Վերջին արքայի (մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներ) մասին եղած առասպելաբանական գրույցներից մեկում: Հայոց այս արքայի կրած անունը ցույց է տալիս, որ նա նույնացված է եղել Ամպրոպի աստծու հետ և համարվել է վերջինիս երկրային մարմնավորումը. Երուանդ < հ.ե.*peruanto-⁴⁹ Մովսես Խորենացու երկում հիշյալ գրույցի առթիվ կարդում ենք. «Բայց ասեն զԵրուանդայ ըստ հմայից դժնեայ գոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալրջացն սովորութիւն ունել ապաստորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, եւ ի հայեցուածոցն դժնութենէ, ասեն, պայթել որձաքար վիմացն»:⁵⁰

Գահին բազմած աստծու դիմաց կանգնածներից առաջինը և երկրորդը ևս աստվածություններ են, որովհետև կրում են գահակալ աստծու զգեստների նման աստվածային զգեստներ: Ինչպես տեսանք, նրանցից առաջինը Ամպրոպի աստվածն է, իսկ երկրորդը լինելու է Մայր դիցուհին՝ հայկական առասպելաբանության ամպրոպային (=D^U, D^{IM}, D^{Teiṣeba}) և արևային (=D^{UTU}, D^{Šiuini}) երկվորյակների մայրը: Մայր դիցուհու և նրա ամպրոպային ու արևային որդիների պաշտամունքը հազարամյակներ շարունակ բնորոշ է եղել հայությանը՝ իր բազմազան դրսևորումները գտնելով նրա հոգևոր-մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներում: Հայաստանի և հայ հեթանոսական դիցարաններում այն ձևափոխվել էր որպես ամպրոպային հայր աստծու (d^U.GUR= Արամազդ), Մայր դիցուհու (d^{INANNA}=Անահիտ) և նրա արևային որդու (d^{Izziistanu}=Վահագն) պաշտամունք:⁵¹ Այն լայն տարածում է ունեցել Վանա լճի ավազանում և հարակից շրջաններում: Այդ մասին խոսում են ինչպես այս տարածքում բնակված թագավորական ու նախարարական տոհմերի ավանդազրույցները, որոնց համաձայն Երվանդունի, Արծրունի, Գնունի, Աղձնյաց, Մամիկոնյան տոհմերի հիմնադիրները զույգ եղբայրներ էին,⁵² այնպես էլ «Մասնա ծռեր» էպոսը, որի համաձայն այս տարածքում են ապրել վիսպական Ծովինարն ու նրա երկվորյակ որդիները՝ ամպրոպային Սանասարն ու արևային Բաղդասարը:

Որ Արևաստծու դիմաց կանգնածներից երկրորդը լինելու է Մայր դիցուհին կարող են վկայել նաև նրա գլխավորին պատկերված մեհենանշանները: Դրանցից աջակողմյանը հիշեցնում է միջնադարյան «Նշանագիրք իմաստնոցի» այն նշանը, որի բացատրությունն է «պարկեշտ»:⁵³ *Պարկեշտ* բառը նշանակում է ոչ միայն «ծուժկալ, համեստ, ողջախոհ, չափավոր», այլև «մաքուր, անարատ, սուրբ»:⁵⁴ Իր վերջին նշանակությամբ *պարկեշտ* բառը զուգահեռն է ներկայացնում իրանական ծագումով *Անահիտ* դիցանվան, որով աքեմենյան դարաշրջանից սկսած կոչվում էր հայոց Մայր դիցուհին:⁵⁵ Ընդ որում, *Anāhitā* «անբիծ, անարատ» մակդիրով հայտնի էր միջագետքյան Իշտար (շումեր. Inanna) դիցուհու հետ նույնացված ավեստյան Հարահվատի դիցուհին՝ նույնանուն առասպելական գետի, ջրային տարերքի և պտղաբերության անձնավորում

⁴⁸ Մ. Արեղյան, *Երկեր*, հ. 7, Եր., 1975, էջ 70:

⁴⁹ Մ. Արեղյան, *Վահագնի երգի...*, էջ 81-85:

⁵⁰ Խոսրեհանյան, *Բ*, խր:

⁵¹ Մ. Արեղյան, *Հին Հայոց եռամսան ամսվա խորհուրդը*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, թիվ 1-12, էջ 420-439: Նույնի, *Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում*, Գյումրի, 2001, էջ 11-13, 19-21:

⁵² Խոսրեհանյան, *Ա*, իգ, Բ, լէ: Մեթոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Եր., 1939, գլ. Գ, էջ 13:

⁵³ Մ. Արեղյան, *Հայոց գիր և գրչություն*, Եր., 1973, էջ 241:

⁵⁴ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Եր., 1981, էջ 636:

⁵⁵ Մ. Հարությունյան, *Հին հայոց հավատալիքները*, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Եր., 2001, էջ 34:

դիցուհին:⁵⁶ Հետագայում մոռացության մատնված նրա բուն անվան փոխարեն գործածվում էին եռյակ կազմած նրա մակդիրները՝ Arədvī-Sura- Anāhitā «Ճտնավ-հզոր-անարատ» կամ «Արդվի հզոր-անարատ»:⁵⁷ Թե ինչու «մաքուր, անարատ» հայոց Մայր դիցուհին համարվում էր նաև «Մայր ամենայն զգաստութեանց»,⁵⁸ այսինքն՝ անփոփում էր իր մեջ *պարկեշտ* հասկացության երկու առումները, հայ միջնադարյան (հին) քնարերգության առնչությամբ բացատրում է Մ. Արեղյանը. «Մաքրություն ուրեմն, ամենից առաջ զգաստություն: Եվ դա մեր հին քնարերգության էական հատկանիշն է: Բայց դա նաև մեր ազգային քնավորության մի էական գիծն է, որ նույնիսկ հեթանոսական բանաստեղծության և առասպելաբանության մեջ երևան է գալիս»:⁵⁹

Դիցուհու գլխավերևի ձախակողմյան մեհենամշանը ընթերցվել է թե՛ հնչյունագիր, թե՛ գաղափարագիր: Սա լուսնի մահիկ է պատկերում, բայց ի տարբերություն թիթեղի աջ կողմում, ճառագայթող արևի պատկերին ուղեկցողի, ներկայացված է գլխիվայր՝ սուր ծայրերը ներքև ուղղված: Եթե այդ դեպքում նա ընթերցվել է *ամ*, որը *ամիս* («ամիս» < «լուսին») բառի առաջին մասն է, ապա այս դեպքում նա ընթերցվելու էր *մա*, որովհետև նշանի շրջված (գլխիվայր) պատկերումը ենթադրում է համապատասխան հնչյունների շրջված (հետևառաջությամբ) ընթերցումը: Իսկ այս *մա*-ն լինելու է Ույր դիցուհու տարածված անուններից մեկը՝ *Մա*, որը ծագում է հ.-ե. *ma-արմատից (սրանից էլ կրկնությամբ *mama «մայրիկ»): Ուշագրավ է, որ լուսնի մահիկը, և լուսինն առհասարակ, համարվում էր բերրիությունն ու պտղաբերությունը անձնավորող Մայր դիցուհիների խորհրդանիշը նաև Հայաստանում: Այստեղ Անահիտ դիցուհին, որի շնորհիվ «կեայ եւ կենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց», կոչվում էր «Մայր», «Ոսկեմայր», «Կեցուցիչ», «Խնամակալ»⁶⁰ և նույնպես խորհրդանիշ ուներ լուսնի մահիկը: «Մասնա ծռերում» Մայր նախնի Ծովինարը՝ Մանասարի և Բաղդասարի մայրը, նույնպես անձնավորել է լուսինը: Օրինակ, «Կռապաշտ թագավորի» հարկահանները «խաչապաշտ թագավորի» պալատի մոտով «Որ կընցնեն, լուս մ'անունց իրևաց... /Աղջրկ անցկուն խորոտ, ընցկուն խորոտ, /Վուր տրսնուչորս հավուր լուսնրկի կը նմանի/ Վուր յոթ սարի իտևեն դուս կու գա»:⁶¹ Բնականաբար, Լուսնի մահիկը ժողովրդական հավատալիքներում առնչվելու էր շատ դեպքերում Մայր դիցուհուն փոխարինած քրիստոնեական Աստվածածնին: Հմնտ. ժողովրդական աղոթքներում հանդիպող «Աստվածամար, կուտաս կամար», «Աստվածամար Լուսին կամար» ձևակերպումները:⁶² Իսկ թե ինչու էր այդպես, կարելի է կռահել Անանիա Շիրակացու հետևյալ տողերից. «Ձի ի փոփոխմունս որ լինին ի լուսնի, անասունք գլիութիւն առնուն. եւ տունկը օգնականութիւն գտանեն անման սննդեան իւրեանց»,⁶³ «քանզի առաջին հարքն զլուսին դայեակն եւ սնուցիչ բուսոց անուանեցին»:⁶⁴ Անգամ XIX-XXդդ. սահմանագլխին պահպանվում էր լուսնի նկատմամբ եղած այդպիսի հավատալիքները: Գարդմանում (Գանձակի գավառ) և Արցախում (Վարանդա), ինչպես Ե. Լալայանն է վկայում. «Մանուկների բարձրացնում են դեպի լուսին և աղոթում. «Ա՛ մոր ծոցն այդուս եկող կարմիր լսներակ, այդ իմ ընթիս պահես»:⁶⁵ Մայր դիցուհին «մաքուր, անարատ» ըմբռնվելու և լուսնի մահիկը խորհրդանիշ ունենալու տեսանկյունից ուշագրավ է նաև «Նշանագիրք

⁵⁶ P. Ф р а й, Наследие, Иран, М., 1972, стр. 168; Мэри Бойс, Зороастрийцы. Верования и обычаи, М., 1988, стр. 76-77.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 76: И. Брагинский, Ардвисура Анахита, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 57.

⁵⁸ Ազարանգեղայ պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Ազարանգեղոս), Զննական քննադիրը Գ.Տեր-Սյրաշյանի և Ս.Կանայանցի, Ե, 53, Եր., 1983:

⁵⁹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 339:

⁶⁰ Ազարանգեղոս, Ե, 53, 2, 68, ԺԲ, 127, ԾԺԳ, 809:

⁶¹ Մասնա ծռեր, հ.1, Եր., 1936, էջ 307-308:

⁶² Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 39:

⁶³ Շիրակացի, նշվ. աշխ., էջ 43:

⁶⁴ Մ. Արեղյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 326:

⁶⁵ Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 173, 429:

ինաստնոցի» 𐎠, 𐎡 նշանը, որի բացատրությունը «անեղծ»⁶⁶ է (հմմտ. «պարկեշտ», «անարատ»//*Անահիտ*), և վերնամասը լուսնի պատկած մահիկ է ներկայացնում:

Այսպիսով, կարելի է վերջնականապես ճշտված համարել, թե ովքեր են Բուդինի հավաքածուի ընծակայական քիթեղին պատկերված աստվածները: Դրանք ձախից աջ հերթականությամբ ներկայացնում են վաղ Ուրարտուի գերագույն աստծու դերում հանդես եկած Արևաստծուն (^DUTU, ^DŠiuini)՝ գահին բազմածը, ինչպես նաև նրա հետ դիցական գլխավոր եռյակը կազմած Ամարտայի աստծուն (^DIM, ^DTeišeba)՝ կանգնածներից առաջինը, և Մայր դիցուհուն (^DUarubaini)՝ կանգնածներից երկրորդը:

ГЛАВНАЯ ТРИАДА РАННЕУРАРТСКОГО ПАНТЕОНА

____ Резюме ____

____ С. Петросян ____

До религиозной реформы царя Ишпуини (825–810гг. до н. э.) государственный пантеон Урарту возглавляла другая божественная триада. В состав этой триады входили бог Солнца(^DUTU//^DŠiuini), бог Громовержец (^DU//^DIM^DTeišeba) и богиня Великая Мать (^DUarubaini//^DArubaini). Ср. ^DU. GUR, ^DINANNA, ^DIzzi–Istanu в хайасском пантеоне, а также Арамазг, Анахит, Вахагн в армянском–эллинистическом пантеоне. На бронзовой пластинке из коллекции Будина (Женева) бог Солнца, как верховный бог пантеона Урарту, изображен сидящим на троне. Перед ним в молитвенной позе изображены бог Громовержец, богиня Великая Мать, а также две человеческие фигурки.

⁶⁶ Հ. Ա ճ ա ղ յ ա ն, Հայոց գրերը, Եր., 1984, թիվ 49: Ա. Արրահանյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 236: